

14 | Notmark Præstegård på Als fra 1688, fredet i 1932 (Haderslev Stift).

en kristen pligt (diakoni). De tyske protestantiske præster i 1800-tallet havde indflydelse på den almene samfundskultur, herunder skolevæsen og civilregistrering i kirkebøger, der ophørte i 1876 (Koschnick, 2014: 93-99, 143-47; jf. 48ff, 68, 167, 170).

Præstegården og dens indretning i 1800-tallet

Hvordan præstegårde og deres indretning har været, får man et indtryk af gennem de gamle bevarede præstegårde. De giver i dag et indblik i, hvordan præstefamilien har levet dengang.

Der har eksisteret præstegårde siden 1100-tallet. Familier har uformelt levet i middelalderens præstegårde, selvom præstens cølibat var den officielle katolske linje. Med Reformationen i Danmark 1536 blev cøli-

15 | Herslev Præstegård ved Fredericia fra ca. 1700/1804, fredet i 1982 (Haderslev Stift).

batets ugifte stand ophævet, og hustruer og børn rykkede officielt ind i præstegårdene. Præstegårdene svarede gerne til en storbondes gård med to, tre eller fire længer. Disse stald- og kornlænger eksisterer oftest ikke længere. Tommerup Præstegård er et eksempel på en gammel præstegård, som var bygget i 1692 og blev nedlagt i 1950. Sammen med enkesædet er gården siden blevet genopført i sin helhed i Den Fynske Landsby (jf. bogens forside).

Den ældste præstegård, som stadig er fungerende, ligger i Rimsø på Djursland og går tilbage til 1593 (illustration 61-62). Bygningskultur Danmark arrangerede i 2016 en konkurrence om den smukkeste gamle præstegård i landet. Konkurrencen omfattede i alt 15 præstegårde. Moseby Præstegård på Falster fra 1596/1683 vandt førsteprisen. Kølstrup Præstegård nær Kerteminde fra ca. 1670 blev nummer to (illustration 19), og Vive Præstegård ved Hadsund fra 1817 nummer tre (illustration 1). Fra denne kon-

16 | Hørup Præstegård på Als fra årene 1764-69, fredet i 1945 (Haderslev Stift).

kurrence kan henvises til eksempler på fungerende præstegårde fra tiden før 1800 (jf. kulturarv.dk/fbb), som vist på de forrige sider.

Lindelse Præstegård på Langeland i Fyens Stift fra slutningen af 1700-tallet hører med til denne seværdige gruppe, selvom den ikke er fredet og dermed beskyttet (illustration 2). Ubjerg Præstegård, en vestslesvigsk bondegård syd for Tønder fra 1675, fredet i 1945 (Ribe Stift), hører også med, men er ikke længere fungerende præstegård. Den er solgt i 2005 til privat brug og restaureret i 2006 (illustration 69). Stadig i funktion er til gengæld præstegården i Store Heddinge ved Stevns fra 1750, som blev fredet i 1919 (Roskilde Stift), og som også deltog i konkurrencen. Østerlars Præstegård ved Gudhjem på Bornholm (Københavns Stift), fredet i 1990, og Øster Lindet Præstegård (Ribe Stift), der begge er bygget i 1836, indgik også i denne gruppe af ældre smukke præstegårde. Sidstnævnte er taget ud af brug og solgt til private.

Præstegårde er fredet ud fra loven om bygningsfredning, som kom i 1918 og siden er revideret flere gange. Oprindeligt var fredningen delt op i A- og B-kategorier, hvor klasse A var en fremragende bygning, forstået som national kulturskat, mens klasse B var en bevaringsværdig bygning af væsentlig betydning. Denne opdeling blev sløffet med lovrevisionen i 1979. Alle hidtil fredede præstegårde skulle fremover administreres som A-fredninger. Det betød, at større byggearbejder ude og inde skulle godkendes af myndighederne. Tillige blev der i loven fra 1979 oprettet en fredningsstyrelse, hvortil Det Særlige Bygningssyn nu blev rådgivende organ (Tønnesen m.fl., 2018: 52ff, 199f, 237).

Det Særlige Bygningssyn var tidligere det væsentligste omdrejningspunkt, idet Bygningssynet havde administreret bygningsfredningsloven siden den første lov i 1918. På Det Særlige Bygningssyns første fredningsliste i 1920 var 17 gamle præstegårde registreret, fra Sønderjylland kom yderligere 7 til i 1921 efter Genforeningen. Debatten var livlig i 1920'erne, fordi en del præstegårde enten blev revet ned eller forfaldt. Da Brøndum Præstegård ved Skive, med stuehus i karakteristisk bindingsværk, blev nedrevet i 1923, skrev Bygningssynets daværende arkitekt Mogens Becker Clemmensen (1885-1943) et kritisk indlæg i *Architekten* i 1923 med et angreb på den ansvarlige arkitekt for nedrivningen.

I løbet af 1930'erne fredede Bygningssynet fem præstegårde, herunder Notmark Præstegård, og i 1940'erne yderligere 40 præstegårde, bl.a. Kølstrup Præstegård og Tved Præstegård. I tiden frem til 1964 blev der yderligere fredet omtrent 20 præstegårde. De nævnte fredninger drejede sig især om landpræstegårde fra 1700-tallet, enkelte fra 1500-1600-tallet, især i bindingsværk, men også grundmurede. Lidt mere end et halvt hundrede præstegårde er siden blevet fredet. Ifølge Det Særlige Bygningssyns Beretning 1987-1991 var præstegårde et fredningstema (1991: 18). Bygningssynet modtog i 1990 15 forslag og indstillede seks præstegårde til fredning. Østerlars Præstegård på Bornholm blev f.eks. fredet i 1990. Årsberetningen 1991-1995 omtalte ingen fredede præstegårde, selvom Astrup Præstegård blev fredet i 1992. Det hang formentlig sammen med, at Kirkeministeriet i november 1991 fik udvirket, at der fra fredningsmyndighedernes side ikke skulle rejses flere fredningssager af præstegårde pga. det forholdsvis store antal fredninger, som allerede var sket. Dog kunne private eller institutioner stadig indsende fredningsforslag. Der kunne formentlig fra Kirke-

ministeriets side være en interesse i at holde fredninger på et lavt niveau, fordi en fredet præstegård var dyrere at vedligeholde end en almindelig præstegård. Uheldigvis har konsekvensen af færre fredninger af præstegårde de sidste årtier været, at der er sket flere nedrivninger, fordi bevaringsværdige præstegårde ikke har været beskyttet ved fredning (Bendsen m.fl., 2018: 75, 153, 127f, 225).

Det er ikke altid givet, at en præstegård er fredet, selvom den er bevaringsværdig og seværdig. Gamle bygningers bevaringsværdi vurderes efter SAVE-metoden (Survey of Architectural Values in the Environment). Metoden er grundlaget for Slots- og Kulturstyrelsens register for Fredede og Bevaringsværdige Bygninger (FBB), hvor ca. 9000 bygninger er registreret som fredet og over 400.000 bygninger er vurderet og arkiveret. Der vurderes ud fra fem parametre: arkitektonisk værdi, kulturhistorisk værdi, miljømæssig værdi, originalitet og tilstand. En samlet karakter for bevaringsværdi gives på en skala fra 1 til 9. Ligger en bygning inden for skalaens 1 til 3 har den høj bevaringsværdi, mens skalaens 4-6 betyder en middel bevaringsværdi og skalaens 7-9 en lav bevaringsværdi (Kulturministeriet, 2011: 33-57; jf. Bendsen m.fl., 2018: 217f). Denne vurdering er dog kun vejledende for kommuner og andre myndigheder, idet SAVE-vurderinger ikke er juridisk bindende (jf. Jensen, 2018: 34-35).

Når der i denne bog tales om, at en præstegård er bevaringsværdig, regnes den inden for skalaen 1-4. F.eks. gælder skalaværdien 3 for den østfynske præstegård i Flødstrup ifølge museumsinspektør Mette Ladegaard Thøgersen, Østfynske Museer (Fyens Stiftstidende den 12. maj 2019). Stuehuset er fra 1892, og laden fra år 1800. De udgør sammen med kirken "et umisteligt kulturmiljø i Flødstrup" (kulturarv.dk/fbb). En del fredede præstegårde er stadig i brug som embedsboliger i Fyens Stift. De går tilbage til 1600-tallet, f.eks. Vester Skerninge og Kølstrup. Begge er fredede.

Følgende fredede landpræstegårde i Fyens Stift, med byggeåret i parentes, kan nævnes som eksempler på kulturarv (kulturarv.dk/fbb): Dalby (1843), Jordløse (1734, brændt 1981, genopført 1982-83), Kerte (1914-15 med østlænge ca. 1650), Kullerup (1760), Kølstrup (1600/1785), Nørre Broby (1818), Sønder Nærrå (1775), Skydebjerg (1792, i dag privateje), Særslev (1805/06), Søllinge (1819, i dag privateje), Tved (ca. 1750) og Vester Skerninge (1681/1697). Kun Skydebjerg og Søllinge Præstegårde er ikke længere i brug som embedsbolig, men er bortsolgt til private.

17 | Vester Skerninge Præstegård blev fredet i 1944 og restaureret i 1952, hvor en fløj mod nord blev nedbrudt. Præstegården gennemgik en modernisering i begyndelsen af 2000-tallet. Den gamle Vester Skerninge Præstegård nedbrændte i 1631. I to etaper, henholdsvis 1681 og 1697, opbyggede daværende sognepræst Christopher Wielandt den nuværende hovedbygning og avlsbygningerne. Sidstnævnte brændte i 1921. Hovedbygningens østre længe blev ombygget i 1730. Kvisten er påsat i 1797, og fra det år stammer trappen i forgangen og gulvene i havestuen og bispestuen. Flere ombygninger fulgte i 1800-tallet. Den lille sidebygning nederst blev opført i 1922, hvorefter den blev indrettet til konfirmandsal (kulturarv.dk/fbb).

De gamle præstegårdes byggestil har oprindeligt været præget af bindingsværk, som er malet sort, rødt m.v., dertil hvidkalkede felter (tafl), og stråttækte tage med rygning, kragetræer og inddækkede skorstene. Omtales kan de firelængede præstegårde i Jordløse (illustration 70), Kølstrup og Tved, hvis ældste bygningsdele går tilbage til tiden før 1750. De fremstår helt intakte som firelængede præstegårde.

18 | Kølstrup Præstegård ligger tæt på Kertinge Nor. Præstegården består af en firelænget gård. Alle længer er sammenbygget omkring en stor gårdsplads. Porten i vest danner indgang til gårdspladsen med et lindetræ midtfor.

19 | Stuehus (i to bygninger) med rødt tegltag på billedet er en del af hele længen mod nord og med en stor have bagved. Længerne i anlægget er med stråtag, rødmalet bindingsværk og hvidkalkede felter (tavl). Kølstrup Præstegård er oprindelig fra omkring 1600 (østfløjen mod markerne), og hele bygningsanlægget er etableret i ca. 1700 og 1785. Efter 1800-tallets midte fik gården sit nuværende udseende, idet de otte østligste fag af det oprindelige stuehus byggedes med større dybde. ”Stuehuset blev, til erstatning for den oprindelige kvist, ført op i to etagers højde og blev hængt med røde tegl”. Præstegården blev fredet i 1945. I 1962-63 blev præstegården restaureret og istandsat (kulturarv.dk/fbb).

Det fynske bindingsværks konstruktion er blevet karakteriseret på følgende måde (Jensen, 2018: 91):

En konstruktionsform, hvor væggenes rammeværk består af træbjælker, hvor felterne (tavl) i træskelettet er lerklinede eller udmuret i teglsten. Det er en form for elementbyggeri, som er ”præfabrikeret” over et modulsystem og samles og rejses på stedet. De lodrette tømmerstykker kaldes stolper og rejses på fodremmen og er foroven tappet ind i tagremmen. De vandrette tømmerstykker kaldes løsholter. I fagene kan der være dokker, som er korte stolper, der forbinder løsholter og tag/fodrem.

Modulerne er bindinger på tværs og fagdelinger på langs. Dette gør, at en bygning nemt kan forlænges eller afkortes eller restaureres etapevis.

Præstegårdene i Vester Hæsing (1717) og Nr. Søby (1723) hører ligeledes til de ældste, men er ikke fredede, selvom de må betragtes som bevaringsværdige. Lindelse Præstegård, der deltog i Bygningskultur Danmarks kon-

kurrence i 2016, er heller ikke fredet, men den har alligevel den højeste SAVE-skalaværdi på 1 (Jensen, 2018: 35). To andre fynske præstegårde blev bygget i sidste halvdel af 1700-tallet: Svanninge (1770) og Øster Skerninge (1765, privateje 1971).

To fynske præstegårde fra 1900-tallet var også med i konkurrencen arrangeret af Bygningskultur Danmark: Kerte, bygget i 1914-15, og Stenløse, bygget i 1923-24. Førstnævnte blev fredet i 1979 (illustration 37). Sidstnævnte hører nu til i bymæssig bebyggelse som forstad til Odense (illustration 34).

Et register over 25 bevaringsværdige fynske præstegårde viser, hvilke bygningsmæssige kvaliteter danske præstegårde stadig har (Jensen, 2018). Der findes imidlertid ikke noget samlet statistisk materiale, men i denne bogs sidste kapitel gøres et forsøg på at gøre status og skabe et overblik.

Præstegården har altid været ganske rummelig. Den udviklede som institution efterhånden en klarere adskillelse mellem offentlige og private rum.

Præstegårdens familie levede stadig i 1600-1800-tallet i fælles kald som husstand, hvor der ikke skarpt blev skelnet mellem privat og offentligt. Men med præstens kontor i 1800-tallets begyndelse fremstod for alvor et offentligt rum, fordi præsten fik tillagt sogneopgaver såsom skole- og fattigforhold. De offentlige rum var senere i 1800-tallet konfirmandstuen, som efterhånden tillige brugtes til menighedsmøder, og præstens kontor, hvor han i sin tjeneste modtog sognets beboere både administrativt (attester m.m.) og sjælesørgerisk (ved kirkelige handlinger osv.). De private rum i præstegården drejede sig om køkken, folkestue, sove-, spise- og opholdsrum. Her levede præstefamilien med hushold under private former.

Her beskrives to fynske præstegårde i midten af 1800-tallet, et mindre embede (Norup) og et middelstort embede (Vester Aaby-Aastrup) med cirka katal for deres beboere (Hertz, Fyens Stift, 1. afd., 1857: 82 og 2. afd., 1860: 3; Dansk Demografisk Database, Rigsarkivet):

Norup Præstegårds stuehus: "8 Vær. med ret godt Køkken, Kjælder, Folkestue m.m." Haven var "temmelig stor [...] med en lille Lund og Park". Ved folketællingen i 1860 var stuehuset beboet af præstepar, 6 børn, lærerinde, dertil 4 tjenestepiger.

Vester Aaby Præstegårds stuehus: ”12 Værelser foruden Køkken, Folkestue, Kjælder m.m.”. Have og anlagt park med mange nyplantede træer var på ”3-4 Td. L. god Jord”. Ved folketællingen i 1860 var stuehuset beboet af præstepar, 12 børn, huslærer (cand.theol.) og 6 tjenestefolk (4 piger og 2 karle).

Der var tale om rummelige præstegårde, hvor husstanden omfattede et ganske stort antal beboere. Herom i et senere kapitel om en demografisk undersøgelse af præstegårdens husstand. Rummene anvendtes ud fra beboernes forskellige arbejdsfunktioner, foruden præstefamiliens soverum, opholds- og spisestuer, tjenestefolkenes folkestue og sovekamre var der præstens kontor med administration og forkyndelsesarbejde, præstehustruens ledelse af husholdningen i køkken, bryggers, vaskekælder m.m., huslærerens undervisning i (skole)stue og tjenestefolkenes arbejde i hus, i stald og på mark.

Ofte lå det fælles toilet, dengang kaldt ”Locum”, i forbindelse med præstegårdens birum, dvs. bag rullestue eller bryggers, men det kunne også være placeret i præstegårdens længer eller ligge ganske frit. Nicolai Faber (1789-1848), Fyns biskop 1834-1848, havde for vane i sin visitatsbog at indtegne eller notere, hvor lokummet lå, så han ubemærket kunne forrette sit ærinde. Således lyder beskrivelsen fra Fjellerup Præstegård i Fjelsted Sogn (jf. Olsen, 1970: 13):

L.: er omtrent midt for Indkjørselsporten – gaa nemlig ud af Gaarddøren, følg langs med den Længde, som er lige overfor Indkjørelsesporten: den anden røde Dør fører ind igj. en Gang, paa hvis venstre Haand er et Dueslag og som ender i en Rullestue, i hvis Hjørne Locum er ... (Fyns Bispearkiv, Visitatsprotokol for Vends Herred 1835-96: 69).

Præstegårdens størrelse med jordtilliggende og antallet på sognets tien-deydere havde stor betydning for embedets indtægter, som kunne variere meget. Fyn og Sjælland havde mange fede præstekald, og Vestjylland havde tilsvarende mange magre. Generelt signalerede præstegårdenes vedligeholdelse og bygningsmæssige stil – på samme måde som større bøndergårde og herregårde – den velstand eller armod, som herskede på stedet.

20 | Tommerup Præstegård, Den Fynske Landsby. Interiør med et fornemt præg, hovedsagelig fra 1800-tallets midte. Her var tale om en standsmæssig indretning, som sognets beboere har mødt på besøg i præstegården. Efter hovedindgangen, biskoppens værelse og havestue fulgte præsteparrets soveværelse med himmelsengen.

21 | Soveværelsets toilet, som tjenestepigen hver morgen tømte.

22 | Stuerne på række som gennemgangsstuer (ingen korridorer). Efter stuerne kommer en anden indgang med præstens kontor, børnekammer, skolestue, køkken med tilhørende birum og fælles toilet bag bryggers. Dette interiør bliver i 2020-21 erstattet af en indretning fra omkring 1900 i klunketidsstil, bl.a. med modernisering i form af telefon og badeværelse og med præsten C.F.W. Schmidt-Phiseldeck og hans families historie.